

Η ιδιωματική γλώσσα ενός νέου κόσμου

Γράφει ο: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς*

Αν πιστέψουμε τον Λέοντα Τολστόι, η υψηλή κοινωνία της τσαρικής Ρωσίας μιλούσε γαλλικά, ακόμα και όταν αποτεινόταν στις γκουβερνάντες. Γαλλικά μιλούσαν επίσης οι «ανώτερες» κοινωνικές κατηγορίες των χωρών του Μάγκρεμπ, ενώ, ακόμα και σήμερα, οι μορφωμένοι Ινδοί, όπως και οι διεθνοποιημένοι γιάπηδες όλου του κόσμου, προτιμούν να συνεννοούνται μεταξύ τους στην οικουμενική πλέον γλώσσα της μέχρι πρότινος Αυτοκρατορίας των Ινδιών. Η διαδικασία είναι ανεπίστρεπτη. Με την εξαίρεση των προφορικών προγονικών διαλέκτων που επιβιώνουν αλώβητες σε εντελώς απρόσιτες περιοχές, στα υψίπεδα των Άνδεων ή στις ζούγκλες της Νέας Γουινέας, οι γλώσσες της αποικιακής και νεοαποικιακής εξουσίας έχουν σφραγίσει ανεξίτηλα τους «ιθαγενείς» πολιτισμούς όλου του κόσμου. Το ιμπεριαλιστικό «μοίρασμα» του κόσμου, για το οποίο μιλούσε ο Λένιν, δεν υπήρξε μονάχα οικονομικό, αλλά και πολιτιστικό και γλωσσικό.

Έτσι ακριβώς δημιουργήθηκε η διεθνής «παράδοση» των λεγόμενων «μεγάλων γλωσσών». Την ίδια στιγμή που τα εθνικά κράτη κωδικοποιούσαν και ομογενοποιούσαν τις «αποκλειστικές» εθνικές τους γλώσσες, οι μεγάλες αυτοκρατορικές δυνάμεις επεξέτειναν τη γλωσσική και πολιτιστική εξουσία τους έξω από τα κατά κυριολεξίαν σύνορά τους. Σηματοδοτώντας της αποδυνάμωση της μνήμης των οικουμενικών μορφωμάτων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και της *universitas christiana*, η βαθμιαία έκλειψη των λατινικών ξανάνοιξε τα μέτωπα της μάχης των γλωσσών. Ο 19ος, και ακόμα περισσότερο ο 20ός αιώνας, χαρακτηρίζεται λοιπόν από την οριοθέτηση ανταγωνιστικών γλωσσικών σφαιρών επιρροής που αντιστοιχούν στις αντιμαχόμενες κρατικές εξουσίες. Όπως δε αναμενόταν, η

προσπάθεια να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για μια πανανθρώπινη επικοινωνία μέσω της κατασκευής νέων «ουδέτερων» και εξ υπαρχής «αδέσμευτων» οικουμενικών γλωσσών δεν στέφθηκε από επιτυχία. Η Volarûk και η Εσπεράντο παρέμειναν ρομαντικές ασκήσεις επί χάρτου, επισφραγίζοντας έτσι εκείνο που όλοι όφειλαν να γνωρίζουν: η σύγχρονη κατάρα της Βαβέλ είναι συνάρτηση της κατάρας της ισχύος.

Η γλωσσική κουλτούρα δεν μπορούσε παρά να αποτελεί ένα ακόμα από σύμβολο και όργανο μιας πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής κυριαρχίας η οποία σιγά σιγά θα τείνει μάλιστα να εσωτερικοποιείται ως «αυτονόητη»: αναβιβάζοντας τον καιροσκοπισμό τους σε σύμβολο, οι «ανώτερες» τάξεις των περιφερειών έχουν πάντα την τάση να μιμούνται όχι μόνο τη γλώσσα, αλλά και όλους τους πολιτιστικούς μανιερισμούς των προτύπων τους.

Η επέλαση της αγγλοφωνίας

Έτσι, σε όλες τις «μικρές» και περιφερειακές χώρες η προώθηση και ενδυνάμωση της διεθνούς ενσωμάτωσης είχε αποτέλεσμα την επιβολή και αναπαραγωγή σχιζοειδών επικοινωνιακών συστημάτων. Αρχής γενομένης από τις αυτοκρατορίες, όπου τα κατά τόπους εθνικά γλωσσικά ιδιώματα υποχρεώθηκαν να συμβιώσουν με τη γλώσσα της κεντρικής εξουσίας, οι λειτουργικές διγλωσσίες και πολυγλωσσίες των κυρίαρχων στρωμάτων αναδείχθηκαν σε γενικό κανόνα. Το ίδιο ακριβώς επαναλαμβάνεται και σήμερα στην οικουμενική πλέον κλίμακα του πλανήτη. Από τη στιγμή δε που η αμερικανική κοσμοκρατορία επέβαλε τα αγγλικά ως μόνη πλέον διεθνή γλώσσα, οι διαδικασίες φαίνονται ανεπίστρεπτες. Με ολοένα εντεινόμενους ρυθμούς, η αγγλοφωνία, έστω άτεχνη ή «σπασμένη», άρχισε να μονοπωλεί όλους τους τομείς αιχμής της υπερεθνικής επικοινωνίας. Η

οικονομία, οι χρηματιστηριακές συναλλαγές, η επιστήμη, η τεχνολογία, ο αθλητισμός, η μόδα, οι τέχνες, η μουσική και τα θεάματα μιλάν κατά το πλείστον αγγλικά. Και αν το γεγονός ότι η πολιτική και η λογοτεχνία εξακολουθούν να κυριαρχούνται από τις εθνικές γλώσσες τεκμηριώνει τη συμβολική «αντίστασή» τους στην πολιτιστική διάβρωση, μαρτυρά ίσως επίσης και για την αύξουσα συμβολική τους υποβάθμιση. Εφεξής όλο και περισσότερο η καθημερινή χρηστική λειτουργικότητα της μητρικής γλώσσας οφείλει να συμπληρώνεται και να υποστηρίζεται από αντίστοιχες επιδόσεις στο τρέχον υπερεθνικό ιδίωμα.

Αμφισημία και αμφιβολία

Στο σημείο όμως αυτό βρισκόμαστε μπροστά σε μια νέα τομή. Είναι γεγονός ότι μέχρι σήμερα οι εθνικές επικράτειες μπορούσαν και όφειλαν να εξασφαλίζουν τις υλικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις για την επιβίωση και εμπέδωση ενός εθνικού «πολιτισμού» που εκφράζονταν μέσα από ένα λόγο που ήταν ακόμα αυτοτελής. Η «επίσημη» γλώσσα όλων των ανεξάρτητων κρατών παρέσχε το αναγκαίο οργανωτικό, ιδεολογικό και εξουσιαστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνταν οι χρήσεις του καθημερινού λόγου. Οι επικοινωνίες, οι συναλλαγές και οι επαγγελματικές απασχολήσεις υπόκεινταν στους κωδικοποιημένους κανονισμούς, οι οποίοι εξασφάλιζαν την ελαχιστοποίηση της αμφισημίας και της αμφιβολίας. Η γλώσσα έγινε κανόνας, και μάλιστα κατ' ανάγκην. Στον νεότερο κόσμο, η επιβεβαιωσιμότητα της σύμβασης, του νόμου και της διοικητικής γλώσσας είναι λειτουργικά σημαντικότερες από την αχλύ της παράδοσης, της ποίησης, των μύθων ή των χρησμών. Αυτό ακριβώς εξηγεί το γεγονός ότι, στερημένες από εξουσιαστική στήριξη, οι παραδοσιακές υπο-εθνικές διάλεκτοι παρακμάζουν συνήθως ταχύτατα, ακόμα και όταν αναγορεύονται σε απτά σύμβολα επιβίωσης των πολιτιστικών μειονοτήτων. Ήδη νεκρές οι

γλώσσες των Βάσκων, των Βρετόνων, των Σακαρατσάνων και των Κουτσόβλαχων αναδεικνύονται πλέον σε αντικείμενα σχολαστικών διδακτορικών διατριβών που αναδεικνύουν τις άχρηστες πλέον ρίζες.

Η χρηστικότητα ορίζει

Είναι όμως σαφές ότι τα πράγματα άλλαξαν: παρ' όλο που η γλώσσα είναι από μόνη της μια μορφή εξουσίας, ταυτοχρόνως δεν μπορεί να αναπαραχθεί δίχως μιαν εξουσία που να τη χρησιμοποιεί πραγματικά. Σήμερα λοιπόν η μακροπρόθεσμη επιβίωση των εθνικών γλωσσών όλων εκείνων των κρατών-εθνών που βλέπουν τα όρια της κυριαρχίας τους να συρρικνώνονται είναι προβληματική. Η εθνική υπερηφάνεια δεν αρκεί για να αντισταθμιστούν οι καθημερινές επικοινωνιακές και επαγγελματικές ανάγκες που υπόκεινται ολοένα και πιο πολύ στις επιταγές της πολιτιστικής και γλωσσικής παγκοσμιοποίησης. Είναι γεγονός ότι, από τη στιγμή που ακόμα και η μνήμη εμπορευματοποιείται και παγκοσμιοποιείται, μοιραία η γλώσσα γίνεται και αυτή ολοένα χρηστικότερη: αναδεικνύεται σε μιαν ακόμα συνιστώσα του ατομικού «ανθρώπινου κεφαλαίου» που μπορεί να οδηγήσει τον φορέα του σε ευνοϊκότερη και πλεονεκτικότερη θέση στην οικουμενικά ανταγωνιστική κονίστρα. Και αν η απόλαυση της γλώσσας συναρτάται και με το πρόσθετο κύρος που προσδίδεται στον επιδέξιο χειριστή της, στο εξής το κύρος αυτό τείνει να σπαταλάται διαχεόμενο έξω από τα παραδοσιακά οριοθετημένα επικρατειακά δοχεία του. Όπως και η οικονομική δράση, ο οποιοσδήποτε λόγος αποτείνεται πλέον σε έναν ανοριοθέτητο και υπερεθνικό κόσμο.

Πράγματι, η παραδοσιακή συμβολική ισχύς της γλώσσας προϋποθέτει έναν συγκεκριμένο «τόπο», στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούν οι μηχανισμοί που επινέμουν διαφορετικά τις αξίες, τους πόρους, τη δύναμη και το κύρος. Ο

τόπος αυτός οριοθετούνταν κάποτε από τις κλειστές ή σχετικά κλειστές κοινότητες, που ως «πόλεις» ή «πολιτείες» παρήγαν τον ειδοποιό τους «πολιτισμό», αλλά και τις ειδοποιούς τους ιεραρχίες. Αρχής λοιπόν γενομένης από την αρχαία Ελλάδα, ο λόγος και η γλώσσα αναδεικνύονται σε συστατικό στοιχείο της δομής της εξουσίας και της κοινωνικής κατανομής του συμβολικού γοήτρου. Όστις «δεν βούλεται αγορεύειν» παραμένει στο περιθώριο. Υπό εντελώς διαφορετικές συνθήκες, το ίδιο ακριβώς συνέβαινε και υπό το κράτος του νεότερου δημοκρατικού φιλελευθερισμού. Γι' αυτό ακριβώς και το συμβολικό πολιτιστικό κεφάλαιο υπήρξε μέχρι σήμερα αναπόσπαστο μέρος της κληρονομικής αναπαραγωγής των αρχουσών τάξεων, όπως αντίστοιχα η πολιτιστική υποβάθμιση των προλεταρίων και των αγροτών συνέβαλε αποφασιστικά στην κοινωνική τους καθήλωση. Ο εθνικός καταμερισμός της εργασίας και ο εθνικός καταμερισμός της γλωσσικής και πολιτιστικής δεξιότητας είναι με αυτήν την έννοια φαινόμενα ομόλογα και αλληλοσυμπληρωνόμενα.

Τόπος ρευστότητας

Όλα αυτά όμως προϋποθέτουν την κοινωνικοοικονομική αυτονομία των συγκροτημένων επικρατειών, όπου παγιώνονται και αναπαράγονται οι δεδομένες εξουσίες. Ήδη σήμερα η κινητικότητα των κεφαλαίων και των υπερεθνικών εξουσιών έχει κλονίσει τις εσωτερικές συμβολικές ιεραρχίες, ενώ η κινητικότητα των εργαζομένων (αλλά και των τουριστών) μεταβάλλει τις προδιαγραφές της καθημερινής επικοινωνίας. Εφεξής ούτε το επίπεδο χειρισμού της ιθαγενούς γλώσσας τεκμηριώνει προνομιακές κοινωνικές θέσεις ούτε οι ιεραρχίες έχουν ανάγκη τη συμβολική τους επικύρωση διαμέσου ενός αυστηρά κωδικοποιημένου ιδιώματος. Ως υπερκινητική και υπερεπικρατειακή, η μεταναστεύουσα χρηστική γλώσσα όχι μόνο αλλοιώνεται και μεταπλάθεται σύμφωνα με τις νέες επικοινωνιακές

αναγκαιότητες αλλά και απεκδύεται από την αυτόνομη κοινωνική της συμβολική. Φυσικώ τω λόγω λοιπόν, οι διεσπαρμένες και διασπορικές ταυτότητες, ιεραρχίες και λειτουργίες εκκολάπτουν διεσπαρμένες και διασπορικές γλώσσες και διαλέκτους που αναπαράγονται ελεύθερα και εκλεκτικά στους κόλπους του υπερεθνικού κοινωνικού και οικονομικού συστήματος. Δίχως περιχαρακωμένη επικράτεια, η εθνική γλώσσα θα τείνει λοιπόν ίσως να υποβιβάζεται βαθμιαία στο επίπεδο μιας ολοένα και πιο «άχρηστης» άρα και συμβολικά αποδεκατισμένης οικιακής «διαλέκτου» που και αν ακόμα διατηρεί τον ανεπανάληπτο εκφραστικό της πλούτο, αποσπάται συνεχώς και περισσότερο από τις τρέχουσες επιβιωτικές και οικονομικές δραστηριότητες. Ζώντας σε ανοριοθέτητους, από-επικρατειοποιημένους και ρευστούς «τόπους», η κινούμενη γλώσσα επανέρχεται τρόπον τινά στην άμορφη προκαπιταλιστική «διωτικότητα» της. Και έτσι κινδυνεύει να χάσει ανεπιστρεπτί την αυστηρή «κανονιστική» της διάσταση που και αν ακόμα την περιόριζε, την ενίσχυε συμβολικά.

Εικόνες και πληροφορική

Στις ημέρες μας λοιπόν, σε μεγάλο βαθμό, όλες οι «μικρές» εθνικές γλώσσες κινδυνεύουν να υποστούν τις συνέπειες της «διασπορικής» εμβέλειας της υπερεθνικής γλώσσας. Μιας γλώσσας που χαρακτηρίζεται τόσο από την αύξουσα «τεχνοποίηση» των επικοινωνιών όσο και από την ακάθεκτη εισβολή της εικόνας. Πράγματι, οι νέες γλώσσες της παγκόσμιας διαδικτυωμένης κοινωνίας της τηλεματικής και της πληροφορίας είναι σε μεγάλο βαθμό υποταγμένες στα κελεύσματα της «ουδέτερης» γλώσσας των συναλλαγών, της διαπολιτιστικής εκφραστικότητας της εικόνας και των τεχνικών γλωσσών των διαφόρων Microsoft, σημερινών και μελλοντικών. Αν λοιπόν η χθεσινή ιμπεριαλιστική αγγλοφωνία έπαιρνε τη μορφή μιας επιλεκτικής ατομικής προσαρμογής στο γεγονός της ηγεμονίας της

αγγλοαμερικανικής επιστημονικής κοινότητας, η σημερινή και η αυριανή αγγλοφωνία νοθεύονται από την υπερκείμενη γλώσσα της εικονογραφημένης πληροφορικής. Όλο και περισσότερο η τρέχουσα επαγγελματική δράση εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων θα διεξάγεται μέσω μιας απλουστευμένης «τεχνοαγγλικής» γλώσσας, η οποία επιβάλλει τους νέους παγκόσμιους όρους ενός επικοινωνιακού ιδεώδους που οφείλει να είναι ταυτοχρόνως σύντομο, εύληπτο, εικονικό και τυποποιημένο. Και έτσι, με αυτόν τον τρόπο, το νέο γλωσσικό διακύβευμα δεν εντοπίζεται μόνο στην ήδη αμφίσημη σχέση της οικουμενικής αγγλοφωνίας με τις ιθαγενείς γλώσσες που προσπαθούν να αντισταθούν στη διάβρωσή τους. Πολύ περισσότερο, η επικράτηση της οικουμενικής «τεχνοαγγλικής» απειλεί να υπονομεύσει τη σχέση του ανθρώπου με τη γλώσσα εν γένει: απλουστεύοντας, «υπερεπικρατειοποιώντας», «εικονοποιώντας» και τεχνοποιώντας την επικοινωνία, τείνει να αφαιρέσει από τη γλώσσα το συμβολικό της φωτοστέφανο. Η ταύτιση μιας επιτυχούς συμμετοχής στον οικουμενικά ανταγωνιστικό κόσμο της πληροφορίας με την άρτια τεχνογνωσία και την τεχνοεπικοινωνιακή δεξιότητα απισχνάίνει το κοινωνικό κύρος του αυτόνομου γλωσσικού παιχνιδιού και αποδυναμώνει την αξία του επιχειρήματος και τη δύναμη της ρητορικής. Μια ολόκληρη παράδοση «τέχνης του λόγου» που ανατρέχει στην αρχαία πόλη και στον Μεσαίωνα κινδυνεύει να πνιγεί στους τυποποιημένους μαιάνδρους του Microsoft. Είναι σαφές ότι μαζί με τη γλώσσα και ο ίδιος ο λόγος δεν μπορεί πια να είναι αυτός που ήταν.

Η αληθινή απειλή

Έτσι όλες οι γλώσσες απειλούνται από «διασπορικά σύνδρομα». Η οικουμενική επικράτεια της χύδην πληροφορίας αποδυναμώνει τους ίδιους τους «τόπους» της γλώσσας. Τα σήματα βρίθουν: η απλουστευμένη και

«μεικτή» γλώσσα της τηλεόρασης, η αυτολογοκριμένη, απλουστευμένη και συντομογραφική γλώσσα των εφημερίδων – χαρακτηριστικά είναι τα νέα έντυπα που περιορίζουν την έκταση όλων των κειμένων σε 100 ή 200 λέξεις που στην πραγματικότητα λειτουργούν ως απλές λεζάντες ενός αβανταδόρικού τίτλου –, η άνεση με την οποία ο ολοένα ελλειπτικότερος προφορικός αλλά και γραπτός λόγος αναμειγνύουν όχι μόνον έτυμα και γλώσσες αλλά και τυπογραφικά στοιχεία, «φωτο»-εικόνες, διαγράμματα και σχήματα κάθε είδους αναγγέλλουν μια νέα σχέση του ανθρώπου με τη γλώσσα εν γένει. Ακόμα μία φορά λοιπόν, εκείνη που μιλάει είναι τελικώς η εξουσία, μια εξουσία που όλο και περισσότερο ασκείται και διαχέεται μέσα από τυποποιημένες ροές πληροφοριακών σημάτων.

Με αυτήν την έννοια δεν είναι αυτή καθαυτή η ξενογλωσσία που απειλεί τις μικρές γλώσσες. Χειριζόμενος καλά μια ξένη γλώσσα, μπορείς ίσως να επεξεργασθείς καλύτερα και τη δική σου. Ο Πούσκιν είναι παιδί της γαλλόφωνης ρωσικής αριστοκρατορίας του τέλους του 18ου αιώνα, όπως ακριβώς ο Σολωμός είναι το απαύγασμα της ιταλοφωνίας του και ο Σεφέρης της αγγλοφωνίας του. Το διαφανόμενο «διασπορικό» γλωσσικό σύνδρομο είναι όμως πολύ πιο δυσσιώνο: όταν για να «τηλε-προκόψεις» και για να «τηλε-αναδειχθείς» δεν χρειάζεται να μάθεις καμιά «παραδοσιακή» γλώσσα καλά, αποδυναμώνεις ακόμα και τη μητρική σου. Και έτσι η χρηστική αξία του συμβολικού «γλωσσικού κεφαλαίου» απειλεί να εξαφανισθεί. Οι εθνικές γλώσσες κινδυνεύουν να μετατραπούν σε εκλεκτικά παρεφθαρμένες διαλέκτους μιας άτυπης και απλώς «χρηστικής» οικουμενικής τεχνοαγγλικής και σε αποδυναμωμένα παιχνίδια που επιβιώνουν προς τέρψιν των φιλόλογων, των ποιητών και των αμετανόητων εκκεντρικών.

* Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι καθηγητής της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Δημοσιευμένο στις 6 Αυγούστου 2000 στο Βήμα